

ТМ	Г. XXVII	Бр. 1	Стр. 87 - 93	Ниш	јануар - март	2003.
----	----------	-------	--------------	-----	---------------	-------

UDK 165.24 001.8:141.112

Оригинални научни рад

Примљено: 03.09.2002.

Радомир Ђорђевић

Природно-математички факултет

Београд

У ПОТРАЗИ ЗА ХОРИЗОНТИМА СЛОБОДЕ: ИНТЕЛИГЕНЦИЈА ПРЕД ИЗАЗОВИМА НАШЕГ ВРЕМЕНА

Резиме

Овај текст је о интелигенцији и њеној улози у социјалним дешавањима. Указује се на њену значајну улогу у креирању социјалних програма, али такође и на одређене тешкоће због неконзистентности интелигенције, њеног напуштања круцијалних идеја, и чак њеног "издајства", паметно поменутог у тексту Ј. Бенда писаном половином двадесетих.

Наглашено је да су многи интелектуалци били практично робови разних диктатора, што је недавно виђено у трагедији људи у Југославији крајем прошлог столећа.

Кључне речи: интелигенција, социјална политика, диктатура

*Наша земља пропада; мито и корупција цветају;
деца су престала да слушау родитеље;
свако хоће да напише књигу па је крај света близу.*

Папирус Присов,
прва половина трећег
хиљадугодишта п.н.е.

Мисли из наведеног папируса налазимо у разним списима кроз столећа. Та чињеница нужно наводи на питање: шта је ново кад је реч о природи човека, његовим сновима и шансама за остварење тих снова? Ако се још присетимо Теофрастовог списка *Карактери* обузеће нас неверица у напредовање уопште. А током векова снови о будућности не престају да инспиришу најбоље умове човечанства који су често ступали на мученички пут у нади да ће остварити те снове. Ко су они који стварају велике снове о будућности, који опчи-

њавају друге, који стварају идеје о *новом* човеку, *новом* друштву. То су људи од пера и акције, које у литератури негде од средине 19-ог века називају *интелигенцијом*.

Интелигенција као друштвени слој, њена природа и улога, била је предмет бројних озбиљних анализа, нарочито током првих деценија 20-ог века. Вацлав Махајски, Карл Манхајм, Жилијен Бенда, Антонио Грамши, Ђерђ Лукач, Чарлс Рајт Милс су само неки из плејаде истраживача чијим анализама, мислило се често, немамо шта да додамо што би имало суштински карактер. Ипак, није сасвим тако. Драматични и трагични догађаји друге половине 20-ог века, посебно они на Балкану, указују међутим на нове аспекте великог комплекса проблема у вези са природом интелигенције као слоја и њеном улогом у друштвеним збивањима. Овде остављамо по страни бројне разлике у одређивању појма интелигенције у савременим социјалним теоријама. Уместо тога, мислим да се можемо задовољити сасвим прелиминарним одређењем тог појма, и то есејистички: интелектуалци су они који имају не само одређена знања - слику прошлости, актуелног стања и визију будућности, неопходну за бржи развој друштва - него и делују одговорно и у складу са својим уверењима, спремни и на жртву у име тих уверења. Ако постављамо овакве критеријуме при одређивању појма интелигенције-интелектуалаца, онда је јасно да је реч о релативно малом кругу људи које можемо означити као интелектуалце, иако је потреба за тим људима далеко веће него што се обично мисли. У тежњи да се разберемо у сложене проблеме, у вези са тим наилазимо на бројне парадоксе које боље запажамо управо из историјских искустава последњих деценија прошлог, двадесетог века. Раније анализе улоге интелектуалаца - које су често остајале у оквирима одредби о јанусовом лику као основној карактеристици доброг дела интелектуалаца на великим историјским прекретницама или раскршћима - нису ипак довољне, неопходно је потражити дубља изворишта тога феномена; упутимо ли се у том правцу запазићемо да се и ту, на крају крајева, срећемо са извесним темељним философским, метафизичким претпоставкама.

Оно што одмах пада у очи када трагамо за разјашњењима улоге интелигенције јесте чињеница да је број оних које називамо интелектуалцима, али без прецизнијег одређивања, све већи током последњих деценија и то нарочито у неразвијеним, па и средњеразвијеним земљама; они потичу из најразличитијих слојева, носе често сасвим видан печат свог порекла и улога им је веома различита, без обзира на то како њени припадници виде себе у друштвеним збивањима, без обзира на веште мимикрије. Једна од основних карактеристика која се запажа на свим странама је све већа улога интелигенције, али истовремено се запажа, слободно се може рећи, и извесна опасност од припадника тога слоја. То је свакако парадокс који изискује

одговарајућа разјашњавања. У историјским збивањима видели смо интелектуалце на разним странама, са јасним или мање јасним разлозима за таква опредељења, који су остајали до краја на тим странама. А видели смо и оне који су, вођени различитим побудама, прелазили с једне на другу страну, спремни да увек служе онима који су доминантни на друштвеној сцени.¹ Деобе међу интелектуалцима су замршене; на друштвеној сцени нису само две стране, као што се то често упрошћено представља. А разлози за овакво или онакво опредељење интелектуалаца су веома важни индикатори за анализу.²

Због тога је важно истраживање документације која се, нажалост, вешто скрива или уништава још док трају драматична збивања, те због тога реконструкције околности постају веома сложен посао. Кад се пажљиво истражује документација лако се запажа да постоји мноштво врста интелектуалаца и да тек из једне типологије можемо да видимо потпуније која су све примарна изворишта за бројне парадоксе у опредељевању интелектуалаца за ову или ону страну у друштвеним сукобима.

Већ из ових напомена сасвим општег карактера јасно је да се поставља велики број проблема када говоримо о улози интелигенције у савременом свету. У приликама као што је ова можемо да издвојимо само неке проблеме, парадоксе или одлике интелектуалаца које су се манифестовале у друштвеним збивањима нашег времена. Пре свега, ваља се позабавити питањем како то да су они који су понајвише позвани да стварају што поузданије слике прошлости, актуелног стања или пак неке пројекције будућности, постају подложни и то у изразитој мери илузијама, митовима који доводе до катастрофе не само народе из којих они потичу, него и друге. Ово питање може се поставити и друкчије: како то да они који су вођени жељом да допринесу добру свог народа често воде тај народ у катастрофу, служећи диктаторима или узурпаторима народне воље на одиозан начин. Ако том трагичном исходу доприносе још и понеки од најистакнутијих философа, уметника, научника и оних који се баве тзв. егзактним

¹ Овде не мислим само на интелектуалце те врсте у нашој земљи, који су одговорни за нашу државну и националну катастрофу.

² Интелектуалци који су се на један или други начин определили за Хитлера као Хајдегер, Хамсун, Езра Паунд, Селин, Мерешковски итд., били су вођени различитим побудама, разлозима. Неки, као Мерешковски и релативно мали број руских емиграната, сматрали су да се Хитлер може "искористити" као оруђе да би се у Русији установио демократски поредак. Други, као Хајдегер, у њему су видели знамење животворности Немаца, која треба да обезбеди доминацију те нације у свету заувек. Део антифашиста, такође, није у Хитлеру препознао носиоца зла, сматрали су да је у питању ефемерна појава. Снага теоријске, пре свега филозофске мисли, треба, међутим, да се огледа и у спремности да се зло препозна још док је у настајању, да би се бар донекле предупредило.

наукама – онда питања постају знатно сложенија.³ Објашњења која се темеље на неким тезама о демонским цртама овог или оног актера не задовољавају до краја, ваља се упутити до оних изворишта која се могу сматрати примарним. Сваки актер је, рекло би се, свет за себе, свако опредељење има неке специфичности, све то треба реконструисати из сплетова конкретних околности, а те околности ваља поређати по ономе колико су *стварно* утицале, без обзира на то како то актерима изгледа *пост фекстум*. Разумљиво је да због необично брзог мењања околности, друштвене климе и свега осталог нису могуће неке реконструкције које би биле задовољавајуће до краја, па ипак, може да се проникне у многе сплетове околности чак и када се траг на моменте губи. И поред свих тешкоћа могу се с великим успехом одредити, као у неком спектру, ангажовања од оних који су баласт на друштвеној сцени, који се тискају на тој сцени претендујући на неку важну улогу, мисле да имају неку важну улогу, до оних који се одважно и храбро упућују не само према важним теоријским налазима него се и лично ангажују за остварење великих циљева опште еманципације, људи спремни на све жртве. Двадесети век дао је доста мученика такве врсте чију драму може да представи само велика уметност али, како изгледа, тај исти век дао је и читаве легије оних за које се може рећи да оличавају феномен "издаје интелектуалаца". Овде се ваља подсетити не само те синтагме, која потиче од Жилијена Бенде, него и извесних његових луцидних ставова изнетих још средином двадесетих година 20-ог века. Верујем да ће неки од тих ставова бити схваћени потпуније тек данас, када се осврћемо на догађаје од Другог светског рата наовамо.

³ Обично се мисли да су људи који се баве егзактним наукама мање подложни идеолошким заблудама. Али, нажалост није тако. Довољно је да подсетимо на острашћеност у споровима између појединих немачких и француских научника још у годинама пре првог светског рата. Једни другима су доказивали предности природе ума припадника своје нације. На "карактерологију" те врсте коју су лансирали немачки научници Кронекер и многи други одговарао је Пјер Дијем, један од најистакнутијих ондашњих физичара и историчара природних наука, оставивши тужно сведочанство о беспућу на коме могу да се нађу значајни научници. Упор.: Pierre Duhem, *La Science allemande*, Alcan, Paris, 1915. Неке од националистичких идеја о природи ума која зависи од националне припадности овај, иначе значајни научник, изнео је и раније у свом главном философском делу *La theorie physique, sa object et sa structure*, Paris, 1906, једном од најцитиранијих дела у литератури из области философије науке. Да није реч о занемарљивим појавама сведочи и тзв. манифест "Немачка наука подржава вођу Адолфа Хитлера" из тридесетих година који су потписали бројни научници, добитници Нобелове награде, као Филип Ленард и Јоханес Штарк, који су били усхићени Хитлером. Манифест су потписали и Хилберт и други који су касније, после II светског рата то претстављали као неважну околност. А биограф Хилберта, Констанс Рид, писала је да Хилберт "није знао какав текст потписује".

Велики, ако не и највећи испит и изазов за свет интелектуалаца представљао је проблем односа према својој нацији, а онда и према другим нацијама, једновремено.

Две велике идеологије и два велика социјална покрета темељена на њима обележила су, без сумње, на одлучујући начин судбину народа и држава у 20-ом столећу. То су комунистички и фашистички. Од прве половине 20-ог столећа дели нас време које задовољава захтеве тзв. историјске дистанце. Чак су доступне и многе архиве, мада не све важне, у којима можемо да нађемо сведочанства о делатности важних историјских актера, у овом случају интелектуалаца, философа, научника, уметника, па и људи из великих цркава, пре свега римокатоличке и православне. Шта се може тамо видети? Интелектуалци, у најопштијем смислу ове речи, били су одувек у потрази за оним снагама на социјалној сцени које би могле да реализују њихове снове о социјалној хармонији. Они су одувек живели у уверењу да су створили идеје, али да је потребна снага да се оне историјски остваре и тако дође до опште среће. Али нажалост нити су њихови снови били увек од "овога света", тј. нису имали ни издалека ону утемељеност која је неопходна, нити су умели увек да пронађу социјалне снаге које могу да реализују њихове идеје.

Највећи проблем је био у "препознавању" правог бића оних снага на друштвеној сцени за које би се они одлучили, којима би пришли, којима би служили. Ако се позабавимо само оном документацијом која је до сада откривена о интелектуалним "вођама" прве половине 20-ог столећа, тј. о онима који су себе тако замишљали или их је неко вешто представљао као такве, бићемо изненађени колико је свет интелектуалаца подложен варкама и илузијама, колико су они олако прихватили поједине идеје и призивали друге да их прихватају. Истовремено ћемо се уверити још једанпут колика је њихова стварна улога, али и велика одговорност. И у приликама тих година био је могућ њихов друкчији став.⁴

Двадесете и тридесете године 20-ог века биле су године одређивања за интернационалистичке, општеманципаторске идеје марксизма, социјализма, за комунистички раднички покрет, на једној стра-

⁴ Интелектуалци Европе и Америке, као што је познато, похрлили су у Совјетску Русију да виде "велики експеримент", како се онда често говорило. Једни као Расел, Ђуј и други брзо су видели суштину тог експеримента и о томе су одмах писали. Други, поједини немачки и француски интелектуалци писали су са заносом о том експерименту као о моделу за све у будућности, али су касније, један за другим, напуштали своја схватања у потрази за новим перспективама. Трећи, у разним земљама остали су "верни" својим младалачким идеалима чак и кад је пропао тај велики експеримент, не схватајући шта се заправо догодило. Они оличавају трагикомичне појаве нашег времена.

ни, и националистичког програма који је водио разним искључивостима. Потпуно је разумљиво што се велики, или највећи број не само интелектуалаца него и других људи, опредељивао мање или више за ове прве снаге, јер се мислило да се тако раскида са прошлошћу обељеном ратовима, социјалном неједнакошћу итд. За екстремне покрете, пре свега за фашизам, определио се мањи број интелектуалаца, али тај број ипак није тако мали као што се раније претстављало. Нити су та опредељења била нека безначајна епизода. У сваком случају та опредељења изискују исто тако одговарајућа истраживања и разјашњавања. Гадамер, Езра Паунд, Киплинг, Селин и још неки, нарочито у првим годинама после Другог светског рата, спомињани су скоро као неке епизодне, случајне појаве, оптерећене оваквим или онаквим околностима. А Хајдегер, као крупна појава није могао да се заобиђе, па су они који су били склони култном односу према њему често истицали да је реч о великом мислиоцу и да рани краткотрајни занос Хитлером не треба ни узимати у разматрање, да је то готово сасвим неважно. Али када се данас изнова читају чланци Хајдегера из фрајбуршког периода - периода ректорства - види се да занос Хитлером и националсоцијалистима има знатно дубљу основу, извориште; то је био национализам који он није могао да превазиђе до краја живота. То је веома уверљиво показао Виктор Фаријас у својој монографији о Хајдегеру. Хајдегер је само један од индикативних примера који показују да екстремни национализам као доминантно опредељење има дубоке корене и да се он не може превазилазити тако као што се то очекивало у доба плиме радничког и социјалистичког покрета. Иако се то видело доста јасно још у годинама првог светског рата популистички интониране идеологије пренебрегавале су једноставну чињеницу да је нација историјска категорија која се не може тако лако одбацивати. Данас није неопходан велики труд да се то доказује. Осврнемо ли се на историјску судбину марксизма и комунистичког покрета, нарочито на последње деценије његове доминације у великом делу света, лако ћемо запазити да су многи интернационалисти разних земаља завршили свој пут као националисти, неки од њих као радикални националисти најпримитивније врсте. Управо такве метаморфозе у свету интелектуалаца данас треба да анализирамо подробније, па тек онда да их осуђујемо или да их оправдавамо. Ово друго дешавало се нажалост пре оног првог, најчешће.

Увиђајући своју одређену улогу у развоју друштва, интелектуалци су били склони да је изједначују са неком врстом прометејске улоге, каткад демијуршке. Њих је водила тежња да свет граде према својим замислима; тежња за изузетном моћи обузимала их је не мање него оне из тзв. царства ћесара, али су је они прикривали најчешће. Веровали су да је царство ћесара (сфера политике) нешто што се може искористити као средство за мењање света према њиховим за-

мислима. А људи из сфере политике, опет, сматрали су да се овима могу послужити у вођењу маса, такође, само као средством. Таква игра водила се уосталом столећима. Од римских царева којима су се људи од пера "прилагођавали", од Вергилија до оних из доба Стаљина, који се играо са великим бројем стваралаца, натеравши не једног да пише дитирамбе о њему без своје воље, од којих су неки изгубили живот и после таквих понижавајућих компромиса.

Једна од лекција коју интелектуалци током столећа нису могли да савладају јесте и та да у игри са царством ћесара (људима из политике) они нису ништа друго него пуко средство, па ипак свака нова генерација рађа појединце који размишљају овако: па ако људи од ума нису успевали да надмудре политичаре и државнике у прошлости, зар не треба покушати поново, поготово у наше време када је одвећ много у сфери политике људи без икаквог скрупула и вредности, зар ум нема шансе на победу над таквим противницима. Снови о моћи и доминацији тако деле интелектуалце, нижу се улоге њихове као у неком спектру: од једног пола до другог, на једном крају тога спектра су напросто конфиденти, а на другом крају тог не тако малог спектра су тзв. дисиденти, заточеници савести, мученици разних врста. Ови први нису заправо ни интелектуалци, они само "службе", од њих, па надаље, нижу се врсте најразличитијих људи, све до оних малобројних који заиста *мисле* и *спремни* су да се заложу до краја за своју мисао.

Radomir Đorđević, Beograd

EXPLORING THE HORIZONTS OF THE FREEDOM: INTELLIGENTSIA CONCERNING THE CHALLENGES OF OUR TIME

Summary

This text is about the intelligentsia and her role in social happenings. It is pointed out on her valuable part in creating social programs, but also to the certain difficulties because of the inconsistency of the intelligentsia, her abandoning the crucial ideas and even her "betrayal", cleverly mentioned in the texts written by J. Benda, in the mid twenties.

It is emphasized that many intellectuals were practically slaves to the various dictators, which is recently seen in the tragedy of the people of Yugoslavia, at the end of the last century.

Key words: intelligentsia, social policy, dictatorship